

Az „irodalmi nyelv” terminus értelmezéséhez

1. Minden tudomány vagy tudományág csak a rendszerének megfelelő, meghatározott és egységes szemléletet tükröző, szabatos fogalmakkal és terminológiával dolgozhat. Az alapvető fogalmak meghatározása és a terminológia ugyanis nem valami külsőleges dolog. Mögötte mindig ott van — ott kell lennie — az illető tudomány vagy tudományág egész fölépítésének, rendszerének, szemléletének, egyszóval koncepciójának. Az irodalmi nyelv történetével foglalkozó diszciplína újszerűségét nem utolsósorban éppen az jelzi, hogy terminológiája most van a kiforrás állapotában. Bizonyára nem véletlen, hogy a „Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes” VIII. liège-i kongresszusán az irodalmi nyelv tárgykörében elhangzott fő előadás is foglalkozott fogalmi és terminológiai problémákkal (B. O. UNBEGAUN: La formation des langues littéraires slaves. *Langue et Littérature*. Paris, 1961. 135—46; l. még FRANCIS BAR: La notion de la langue littéraire. Uo. 423—5), a hozzászólások pedig csaknem kizárólag ezek körül forogtak (pl. „M. R. AUTY [Cambridge] regrette lui aussi, la confusion qui règne dans la terminologie...”. I. m. 147).

2. A mi viszonylatunkban PAIS DEZSŐ alapvetése után (A magyar irodalmi nyelv: I. OK. IV, 425—66 és MNYTK. 83. sz. 125—66) igen nagy külföldi és a teljes hazai irodalom gondos mérlegelésével, valamint saját eredményeinek felhasználásával BENKŐ LORÁND fejtette ki részleteiben is az irodalmi nyelv mibenlétének kérdéseit, s meghatározta, jellemezte és rendszerezte az irodalmi nyelvvel kapcsolatos alapfogalmakat (a belső nyelvtípusok; az írott nyelv, a nyelvi eszmény, a nyelvi norma, a nyelv ígység, a nemzeti nyelv; az irodalmi nyelv szerkezete, hatóköre, belső tagolódása stb.); l. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 28—113). Mindezzel nemcsak a terminológiai bizonytalanság megszüntetéséhez járult hozzá, hanem az irodalmi nyelv vizsgálatának mint önállóságot igénylő tudománynak az alapját is megvetette.

BENKŐ rendszerezésében a nyelv belső tagolódásának, rétegződésének fő kategóriái egyrészt a népnyelv és a nemzeti nyelv, másrészt a beszélt nyelv és az írott nyelv. Az irodalmi nyelv diakrón viszonylatban: az írott nyelv síkján kifejlődött nemzeti nyelvi norma, illetőleg a nemzeti nyelven belül létrejött írott nyelvi változat; szinkrón viszonylatban: a nemzeti nyelv írott változata, vagyis az írott nyelvből csak a nemzeti nyelvi részleg, illetőleg a nemzeti nyelvből csak az írott nyelvi részleg tekinthető irodalmi nyelvnék (i. m. 62—3). Magát az irodalmi nyelvet így határozza meg: „Az irodalmi nyelv a nyelvet beszélő társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív belső nyelvtípusnak, a nemzeti nyelvnék az írott változata, amelybe az igényes írásbeliségnek minden területe (tehát a szépirodalom nyelve mellett a politikai, tudományos, publicisztikai stb. irodalom nyelve is) belefoglaltatik.” (Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelveművelő konferencia anyaga. Bp., 1960. 222; bő külföldi és hazai irodalommal.)

3. Jóllehet HORVÁTH KÁROLY már a pécsi nyelveművelő konferencián megállapította — éppen a BENKŐ LORÁNDtól előadott terminológiához szólva hozzá —: „Az irodalmi nyelv terminológiájának jelentéstartalma szempontjából nem hiszem, hogy nagyobb ellentét lenne nyelvészek és irodalomtörténészek között” (AnyMűv. 257), mindjárt ott, a további hozzászólások során kiderült, hogy nemcsak a nyelvészek és irodalmárok között van vagy lehet ellentét e tekintetben, hanem maguk a nyelvészek sem minden esetben értik ugyanazt irodalmi nyelven. Többen nem fogadják el — kisebb vagy nagyobb részben — a BENKŐTől vázolt rendszert sem, sőt azóta néhányan új rendszer felállításával is megpróbálkoztak.

4. Az „irodalmi nyelv” terminus jelentéstartalmát véve figyelembe, egyesek vonatkoztatták a szépirodalmi nyelv stílusára (pl. Mészöly Gédeon: I. OK. IV, 476; Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 254—5, vö. PAIS: IrNyDolg. 8—9; továbbá MARTINKÓ ANDRÁS: AnyMűv. 287—90 és IrtörtKözl. 1961: 502—3; — hasonló jelenségek mutatkoztak a szovjet nyelvészetben is, l. A. B. Степанов: История русского литературного языка. Москва, 1961.² 7—9, irodalommal).

Mások az írott nyelvvel tették vagy tennék egyenlővé (pl. PAPP LÁSZLÓ, Nyelvjárás és nyelvi norma a XVI. századi deákjaink gyakorlatában. NytudÉrt. 25. sz. Bp., 1961. 7—9, 16; — DEME LÁSZLÓ, A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20. sz. Bp., 1959. 84—5; — ilyesmiről beszél ZOLNAI: I. OK. IV, 484, s végül a külföldi irodalomban is látunk rá példát: „Ошибочно отождествлять понятия «литературный язык» и «письменная речь». Не всякая письменная речь является фактом литературного языка”. A. B. Степанов i. m. 8; s az egyik legújabb lengyel stilisztikában:

„Dla pisanej postaci języka polskiego Zenon Klemensiewicz w swej pracy «O różnych odmianach współczesnej polszczyzny» [Warszawa, 1953.] chce zarezerwować używany dotychczas w językoznawstwie wieloznacznie termin: język literacki. W tym właśnie proponowanym przez Klemensiewicza znaczeniu będziemy ten termin stosować.” [HALINA KURKOWSKA—STANISŁAW SKORUPKA, Stylistyka polska. Zarys. Warszawa, 1959. 106].

Ezenek kívül azonosították még a köznyelvvél, az irodalmi műveknél a nyelvvel általában stb. is (l. HEXENDORF EDIT: MNy. LVI, 410—12).

5. Többen elfogadták az irodalmi nyelv adott fogalom meghatározását, csupán az elnevezéssel, a terminussal nem értenek egyet. HEXENDORF EDIT az irodalmi nyelv kifejezést meghagyná 'az irodalom nyelve', a szépirodalmi alkotások nyelve' jelölésére, az illető fogalomnak más nevet adva (MNy. LVI, 489—92). Jobbára hasonlóképpen vélekedik KÁROLY SÁNDOR (Nyr. LXXXV, 385—98); kételkedik az „irodalmi nyelv” terminus helyességében PAPP LÁSZLÓ (i. m. 4—9) stb. (l. még fentebb a MÍSZÖLY, s a MARTINKÓ véleményéről mondottakat).

6. Akadtak olyanok is, akik — legtöbb esetben éppen az irodalmi nyelv fogalmából, illetőleg terminusából kiindulva — a BENKŐ LORÁNDÉtól eltérő, részben vagy egészben új rendszerezést adtak.

PAPP LÁSZLÓ a nemzeti nyelv kategóriáján belül megkülönbözteti az írott és beszélt változatot, az írott változat alá sorolja az irodalmi, illetőleg az irodalmon kívüli írásbeliséget, a beszélt változat alá pedig a köznyelvet és a nyelvjárásokat (i. m. 4—9). — KÁROLY SÁNDOR rendszerezésében előtérbe helyezi a műfaji szempontokat: elsősorban megkülönböztet irodalmi, nem irodalmi műfajokat s társalgást, a műfajok síkján helyezi el egyfelől a nyelvtípusokat (egységes nyelvtípus — nyelvjárások) és a közlésmód kategóriáit (beszélt nyelv — írott nyelv) (Nyr. LXXXV, 385—98). — TÖRÖK GÁBOR a következő rendszert ajánlja: „a) beszélt nyelv: nyelvjárás, táji köznyelv, köznyelv, irodalmi nyelv; — b) írásság: nyelvjárás (ma már spontánul nem keletkezik), nyelvjárásos, a XVII—XVIII. században táji irodalmi nyelvi, köznyelvi (ma) és végül irodalmi nyelvi...” (AnyMűv. 294—5). — Már korábban kialakította rendszerét DEME LÁSZLÓ, amelyben a „nemzeti nyelv” korszaki megjelölés és nem nyelvtípus. Az egész nemzet, az egész társadalmi formáció nyelve a fejlődés nemzeti korszakában, amelynek fő formája az irodalmi nyelv és beszélt változata a köznyelv, és amelynek vannak különböző nyelvhasználati formái: a nyelvjárások stb. (A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szempontjából. Nyelvművelésünk főbb kérdései, Bp. 1953. 15—48, vö.: MNyj. V, 185—6 s egyéb későbbi műveivel is.)

Mind az irodalmi nyelv fogalmával és elnevezésével, mind az egész rendszerrel kapcsolatos megnyilatkozások sok érdekes és több helyütt vitára készítő s vitatható szempontot vetettek fel. Ennek ellenére — úgy gondoljuk —, ha figyelembe vesszük a külföldi irodalmat, a hazai hagyományokat s a jelenlegi gyakorlatot, magát a nyelvi valóságot és nem utolsósorban BENKŐ alapos és sokoldalú érvelését (Magyar nyelvjárás-történet. Bp., 1957. 5—7; Felír. Általános kérdések 28—113; az „Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól” címen elhangzott előadás és a hozzászólásokra adott válasz: AnyMűv. 221—38, 303—9), a fenti rendszerezést, „irodalmi nyelv”-meghatározást és terminust el kell fogadnunk. Természetesen a magyar irodalmi nyelv történetének és jelenének több szempontú és nagyobb mérvű kutatása változást, kiegészítést még hozhat.

7. A magyar irodalmi nyelv alakulásának XVI—XVII. századi történetével foglalkozó vizsgálódásaim során magam is beleütköztem egy számomra megoldatlan kérdésbe. Utána kutatva azonban megállapítottam, hogy mind a külföldi, mind a hazai irodalomban — ha nem is élesen megfogalmazva — felvetődött már. Arról van szó ti., hogy a XVI—XVII. századi egységesülő nyelv, egységesülő nyelvet minek tekintsük, nevezhetjük-e irodalmi nyelvnek. Elvibe alapon: irodalmi nyelvi meghatározásunk (s egész rendszerünk) nem csak az irodalmi nyelv kialakulása utáni állapotokat tükrözi-e, nem azokra érvényes-e csupán? (Egyébként hogy mikor, mely időpontban tekinthető az irodalmi nyelv — éppen különböző intenzitással, de folytonos alakulása miatt — kialakultnak, maga is — mindenki számára megnyugtató módon — roppant nehezen állapítható meg!)

Az említett liège-i kongresszuson R. AUTY vetette fel ezt a problémát az UNBEGAUN előadása után elmondott hozzászólásában. A vitáról szóló beszámolóból így értesülünk róla: „... Il approuve la définition que donne M. Unbegaun de la «langue littéraire», à savoir «langue nationale standardisée». Toutefois, ces termes, de même que la définition proposée récemment par le savant polonais Urbanczyk («forme écrite de la langue nationale générale»), ne pourraient s'appliquer qu' à la période moderne à partir du XVIIIe siècle. Il est impossible de parler de «langue nationale» et à plus forte raison de «langue standardisée» quand on se réfère à la période antérieure”. És UNBEGAUN válasza: „Passant

aux remarques faites par M. Auty, M. Unbegaun reconnaît qu' il manque une terminologie claire pour la période ancienne.” (I. m. 148 és 149.)

DEME LÁSZLÓ felteszi a kérdést a két Telegdy nyelvének a vizsgálatakor: „Irodalmi nyelv-e ez a normává fejlődőben levő nyelvhasználati forma?” Majd megválaszolva, hogy mennyiben az, illetve nem az, erre a megállapodásra jut: „... jobb talán nem is irodalmi nyelvnek nevezni, hanem írott nyelvnek” (A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20. sz. Bp. 1959. 4–5 és 84–85).

Részben ez a probléma készíti PAPP LÁSZLÓT, XVI. századi missilisek irodalmi nyelvi célú vizsgálatai során a következő kijelentésre: „azt a folyamatot, amelynek során és következtében a magyar nyelv nyelvjárási sokféleségéből megszületik — egyelőre inkább csak írásban — a nemzeti nyelv egysége, «írott nyelvünk» egységesülésének nevezem, a folyamat eredményét pedig «írott nyelvünk» egységének.” (i. m. 7).

HEXENDORF EDIT az irodalmi nyelv kifejezés történetét kutatva — amelynek eredményeképpen azt a 'szépirodalom nyelve' jelölésre foglalná le — megemlíti: e terminus nem egyértelmű volta az oka annak, hogy a kutatók kénytelenek különböző körülírásokkal élni. „Például az *egységes irodalmi nyelv*-féle megjelölés már magában foglalja, hogy az irodalmi nyelv lehet nem egységes is, hogy irodalmi nyelv az irodalomnak nem egységes nyelve is: az egységesülés előtt vagy az egységesülés kezdeti szakaszában keletkezett irodalmi alkotások nyelve.” (MNY. LVI, 491).

Hasonló megfontolás rejtőzhetik TÖRÖK GÁBORNÁK már említett terminológia-rendszere mögött is. Tudniillik a „beszélt nyelv” főkategórián belül külön táji köznyelvet, a másik főkategórián, az „írásosság”-on belül pedig a következő részlegeket különbözteti meg: nyelvjárási, nyelvjárásos, a XVII–XVIII. században táji irodalmi nyelvi stb. (AnyMűv. 294). (L. még KÁROLY SÁNDORNÁK az irodalmi nyelv fejlődésében tapasztalható két fázisról szóló gondolatát. Uo. 285; továbbá MARTINKÓ megjegyzését a XVII. század irodalmi nyelvére vonatkozólag. IrtörtKözl. 1961: 502–3).

Kérdés most már, hogy nevezhető-e irodalmi nyelvnek az a XVI., (illetőleg még inkább) XVII. századi magyar nyelvhasználat, amelyet az e korból származó nyelvtanok és nyelvtanfélék mind szabályzati részükben, mind példáikban, — s ha magyar nyelvek (ezek száma kicsi töredéke a latin nyelveknek!) — mind szövegükben képviselnek, és amely az erősebb nyelvjárási jelenségektől mentes, viszonylag kiegyenlített, több elemében norma erejű nyelvtípust mutat? A XVI–XVII. századi magyar nyelvtanok, nyelvtanfélék és a korabeli nyelvi egységesülés kérdéseivel foglalkozó dolgozatom címe vajon helyes volna-e így: „Régi nyelvtanaink és az irodalmi nyelv.”? Kétségtelen, hogy vannak e nyelvhasználatban az irodalmi nyelv felé mutató vonások, de az is elvitathatatlan, hogy az irodalmi nyelv fentebbi meghatározásának semmiképpen sem felel meg. DEME — mint említettem — dolgozatában úgy hidalta át ezt a problémát, hogy a két Telegdy levelezésében tapasztalt nyelvhasználati formát „írott nyelv”-nek nevezte (i. m. 82–5). PAPP LÁSZLÓ az idézett helyen ugyancsak „írott nyelvünk” egységesüléséről beszél a XVI. századi deáknyelvével kapcsolatban. Én kevésbé alkalmazhatnám ezt az utóbbi terminust, mert a nyelvtanok lényegesen más műfajt képviselnek, mint a missilisek. De egyébként sem tartom szerencsésnek, mert megtévesztő. Az „írott nyelv” terminus ugyanis egyrészt tágabb fogalmat takar, amelybe minden kor minden írása beletartozna (pedig a régebben általános, de még ma is elképzelhető — részben vagy egészben — nyelvjárásban írt levél stb. nem irodalmi nyelv), ugyanakkor szűkebb fogalom is, mert pl. egy szónoki beszéd — amelyet le sem írt a szerzője — adott esetben kimeríti az irodalmi nyelv fogalmát. Én az „írott nyelv”-„beszélt nyelv” szembeállítást egyébként meghagynám a stilsztika és a műfajtan számára.

Úgy gondolom, megtartva a fent vázolt terminológiai rendszert s irodalmi nyelvi meghatározást és elnevezést, a nyelvjárások fölé rétegeződő, az egységesülés állapotában levő, eszményivé és normává váló írott nyelvhasználati formát *egységesülő irodalmi nyelvnek*, véglegesen kialakult, eszményivé, normává vált, egységes állapotában pedig *egységesült irodalmi nyelvnek* nevezhetnénk. Vagy esetleg — hogy az eszményivé, normatívá válásra is utaljunk az elnevezésben — *beszélnétnék megszilárduló és megszilárdult vagy állandósuló és állandósult irodalmi nyelvről*. (L. a külföldi nyelvészeti irodalmakban elterjedt efféle terminusokat: *standard language*, *langue standardisée*, *Standard Spanish*; O. BEHAGHEL — olykor — a *Schriftsprache* mellett az *Einheitssprache* műszót is használja, vö. PAPP LÁSZLÓ i. m. 6; Langue et Littérature 148.) Ez utóbbi — *megszilárduló, állandósuló* — jelzővel ellátott terminusok olyan irodalmi nyelvek jelölésére is alkalmasak lehetnének, amelyek egy nyelvjárás alapján jöttek létre. Ilyenfajtan meg tudnók különböztetni az irodalmi nyelvet kialakulóban levő és kialakult szakaszában, elkerülnénk az eddigi félreértéseket, a terminológiai zavart, viszont a rendszer változatlan maradna.

Természetesen ez elgondolás hibájául szintén fölhozhatná valaki, hogy eszerint is irodalmi nyelv lesz, ami még valójában nem az. Éppen erre utalna azonban az *egységesülő* és *egységesült* vagy más leszűkítő, meghatározó jelző: az „egységesülő” irodalmi nyelvben ugyanis — mint DEME és PAPP LÁSZLÓ kimutatta a maga anyagában és én is igyekszem említett munkámban a XVI—XVII. századi nyelvtanok képviselte nyelvvel kapcsolatban — az ún. „egységesült” irodalmi nyelvnek (vagy a jelenlegi terminológia szerint: irodalmi nyelvnek) igen sok vonása megtalálható. (Persze az egységesülés, normává válás „elkezdésének” és „befejezésének” kritériumai — nem utolsósorban ezek idejének megállapítása az egyes nyelvek, történetesen a magyar esetében — még így is sok vitára adhatnak okot.)

SZATHMÁRI ISTVÁN